

Sociale innovatie en armoedebestrijding: nood aan vernieuwing

Maarten Loopmans

Sociale innovatie is nodig. 21 jaar al wordt het Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting gepubliceerd; maar wat de armoedecijfers betreft is er nog steeds geen verbetering in zicht. We moeten dus op zoek naar andere, nieuwe manieren om armoede aan te pakken. Maar is elke innovatie even zinvol?

Ook sociale innovatie is niets nieuws, decennialang wordt er al geëxperimenteerd met armoedebestrijding. Maar welke innovaties maken echt een verschil? Dat is de vraag die we ons stellen in deze bijdrage.

Oosterlynck & Cools (2012) definiëren sociale innovatie als “innovatie die sociaal is in haar doelen en middelen.”(Oosterlynck & Cools, p. 199). De auteurs van het jaarboek benadrukken tevens dat “sociale innovaties ontspruiten vanuit het lokale niveau en proberen via bottom-up processen een antwoord te bieden op sociale noden en behoeften die onvoldoende door overheid en markt opgenomen worden.”(Dierckx & Coene, 2012, p. 35).

De meeste voorbeelden van sociale innovatie, ook diegene die in het jaarboek worden aangehaald, beantwoorden wel aan deze definitie, maar maken in essentie weinig verschil. Ofschoon ze sociale relaties veranderen, en wel degelijk vernieuwend zijn, blijven ze binnen de klijlijnen die worden uitgezet door het neoliberale systeem waarvan ze afhankelijk zijn. In dit betoog zal ik argumenteren dat sociale innovaties, indien ze een verschil willen maken met betrekking tot armoede, het als hun uitgangspunt moeten nemen om dit systeem uit te dagen.

Het voorbeeld van Polanyi

Om dat te doen, doe ik beroep op een beroemde economisch antropoloog die in de jaren 1930 een gelijkaardig betoog hield en daarmee mee de fundamenteen legde voor misschien wel de grootste en meest succesvolle sociale innovatiebeweging in onze moderne geschiedenis: de sociale welvaartstaat. Hopelijk biedt zijn voorbeeld ons inspiratie.

De man heet Karl Polanyi, en waar hij wetenschappelijke komaf mee maakte is een geloof dat nu ook nog steeds in bepaalde kringen opgeld maakt, namelijk dat de onzichtbare hand van de vrije markt, als ze maar vrij genoeg is, alle problemen de wereld uit zal helpen. Een geloof dat termen uitvindt als 'marktverstoring' en dat gelooft dat 'sociale fraude' erger is dan 'fiscale fraude', omdat het een de vrijheid van de markt ondermijnt, en de andere de vrijheid van de markt vergroot. Een geloof dat zegt dat de vrije markt de enige natuurlijke relatie is tussen mensen die biologisch voorbestemd zijn tot een zelfzuchtige rationaliteit.

Waar Karl Polanyi (1944; 1982) dat geloof mee onderuit haalde is de empirische vaststelling dat alle maatschappijen doorheen de geschiedenis eigenlijk een combinatie van systemen hanteerden om noodzakelijke goederen en diensten te laten circuleren binnen de maatschappij. Er bestaan systemen in allerlei vormen, maar Polanyi klasseert ze voor het gemak in drie verschillende types: marktruil, herverdeling en wederkerigheid. Het zijn drie verschillende vormen van uitwisseling, die elk hun eigen logica volgen.

Marktruil is gebaseerd op prijszetting op basis van het spel van vraag en aanbod. Wil je toegang tot de markt, moet je je individuele 'sociale nut' bewijzen, i.e. voor jezelf –of althans, voor je arbeid- een goede marktprijs bedingen. Die marktprijs is gebaseerd op de schaarsheid van wat je aanbiedt: hoe zeldzamer je persoonlijke capaciteiten, hoe meer er wordt voor geboden.

Wederkerigheid is gebaseerd op wederzijdse persoonlijke betrokkenheid, het gebeurt typisch tussen vrienden, kennissen, familie. Herverdeling tenslotte is een systeem dat gebaseerd is op een centrale organisatie die goederen en diensten int en vervolgens terug onder de leden verdeelt.

Wat Polanyi interessant maakt is dat hij aantoont dat elk systeem niet alleen een eigen logica heeft, maar ook eigen maatschappelijke instituties (organisatie, gedragsregels) nodig heeft (Jessop, 2001; Dale, 2010). Voor marktruil gebaseerd op prijszetting heb je ongebonden individuen nodig die in hun relatie tot elkaar enkel het eigen voordeel nastreven; Polanyi noemt dit 'anarchie' of eigenlijk de institutie der institutieloosheid. Je biedt iemand een prijs –een inkomen- niet naargelang je die persoon sympathiek vindt,

er een band mee hebt of naargelang je hem of haar wil ondersteunen met het opvoeden van vier schattige kinderen; maar naargelang de capaciteiten die die persoon in de aanbieding heeft zeldzaam zijn en er nog andere kopers voor zijn.

Voor herverdeling heeft men een hiërarchisch systeem nodig waar het centrum de autoriteit krijgt om over de verdeling te beslissen in naam van de anderen. Zo'n hiërarchie kan gebaseerd zijn op bv. een geloof dat stelt dat de machthebber een god of de vertegenwoordiger is van een god op aarde, het kan gebaseerd zijn op een electoraal systeem dat politici tijdelijk die autoriteit krijgt toegewezen gebaseerd op een voorwaardelijk vertrouwen dat ze een verdeling gaan op poten zetten die overeenkomt met jouw waardensysteem.

Voor wederkerigheid is een horizontaal systeem van sociale netwerken nodig tussen mensen die elkaar kennen, waarbinnen voldoende vertrouwen wordt opgebouwd om uitwisselingen mogelijk te maken. Wie elkaar wat kent, weet dat de ene geen misbruik gaat maken van wat de andere hem of haar geeft, en vertrouwt erop dat wanneer de nood zich voordoet, ook de gever kan rekenen op de steun van de rest van het netwerk.

Polanyi laat in zijn historisch en antropologisch werk zien dat de verhoudingen tussen de verschillende systemen in elke maatschappij anders liggen, en dat deze bovendien kunnen verschuiven in de tijd. In de ene maatschappij gebeuren er meer transacties via wederkerigheid, in andere maatschappijen meer via de markt. Maar wat Polanyi ook beschrijft is hoe een dominante wijze van circulatie niet alleen een groter aandeel transacties reguleert, maar ook haar logica opdringt aan andere systemen. In het neoliberalisme, kort door de bocht, verlopen de meeste transacties via marktruil, en wordt de marktlogica ook opgedrongen aan wat er nog via de twee andere systemen verloopt (Kruithof, 2000, Jessop, 2001, p. 219; Verhaeghe, 2012). Je merkt dat bijvoorbeeld aan het feit dat 'sociale netwerken en vertrouwen' vandaag de dag 'sociaal kapitaal' worden genoemd: in plaats van een uitwisseling die in de eerste plaats gericht is op het onderhouden van sociale relaties, denk aan de cadeautjes die straks weer allemaal onder de kerstboom liggen waarvan men zal zeggen 'tis het gebaar dat telt',

wordt wederkerigheid instrumenteel gemaakt voor marktuitswisseling, en wordt er geargumenteed dat 'hoe meer connecties je hebt, hoe beter je scoort op de markt'. Op het vlak van herverdeling gaan waarden als solidariteit en democratie zich moeten verdedigen tegen de marktgeoriënteerde zelfzuchtigheid van 'wat ik erin steek wil ik er ook uit krijgen en liefst nog meer dan dat'. En wordt de welvaartstaat van een sociaal vangnet voor wie op de anarchistische markt buiten boord valt, tot een sociale hangmat voor wie op die markt al succesvol is (Vandaele, 2007).

Die marktlogica wordt bovendien geïmporteerd in initiatieven voor sociale innovatie, door ze onder druk te zetten. Deze druk uit zich op drie manieren.

Drievoudige druk

Een eerste druk waaronder sociale innovatie-initiatieven vandaag de dag gebukt gaan is een stevige dosis argwaan. Initiatieven uit het gesubsidieerde sociale middenveld moeten zich permanent verantwoorden op een wijze dat het onverantwoord wordt.

Ze moeten, ten eerste, bewijzen dat ze wel waar bieden voor het geld dat ze krijgen. Bewijs je sociale nut! Bewijs dat wat ik erin steek, ook terug uithaal! Het is een druk die in eerste instantie vanuit de overheid komt, al zijn er ook steeds meer andere geldschieters op de 'markt'. Maar de overheid oefent die druk uit omdat ze zich zelf ook moet verantwoorden ten aanzien van haar 'geldschieters' die zelfzuchtigheid als dominante waarde importeren om de herverdeling op te baseren. Om nog middelen te krijgen, moet men op voorhand resultaatsverbintenissen opstellen. Nog voor er wordt geïnoveerd, moet je al weten wat het opbrengt, en meestal zelfs in detail aangeven hoe je dat resultaat gaat bereiken. Ze moeten die verantwoording bovendien in cijfers uitdrukken. Meten is weten! Enkel wat in cijfers uitgedrukt kan worden telt, en wordt meegenomen in audits en eindafrekeningen.

De perverse gevolgen daarvan zijn reeds veelvuldig beschreven (zie ook weer Verhaeghe, 2012, voor een aantal voorbeelden uit de praktijk). Hetzelfde zien we gebeuren met betrekking tot sociale innovatie. Opbouwwerkers verantwoorden zich nu met het 'aantal mensen uit de doelgroep die naar een activiteit zijn gekomen', terwijl dit

geenszins een weerspiegeling is van de minder meetbare 'bottom-up' doelen die ze met die activiteit eigenlijk voor ogen hadden. Je stelt die doelen mettertijd bij. Je wordt beloond op basis van het aantal mensen die 'naar arbeid worden toegeleid' en om je 'cijfers' te behalen selecteer je er op voorhand al maar de meest kansrijke uit. Er is geen tijd of geld voor moeilijkere experimenten want je hebt je resultaatsverbintenis waaraan je je moet houden en het is zo al moeilijk genoeg om je key performance indicators te bereiken. Om al die verschillende redenen doodt de argwanende druk om zich te verantwoorden de creativiteit en innovativiteit.

Er is nog een soort druk dat aan de stoelpoten van sociale innovatie zaagt. Steeds vaker worden van bovenaf doelstellingen opgelegd aan sociale initiatieven. Sociale innovatie moet de brandjes blussen die het neoliberale systeem permanent zelf aanblaast. Zeker op lokaal niveau, waar die brandjes direct voelbaar zijn in de verkiezingsresultaten, is dergelijke top-down druk stevig voelbaar. Middenklasse allochtone zelforganisaties moeten plots 'voor hun eigen armen' zorgen; jongerenorganisaties als scouts en chiro moeten 'gekleurder' worden; WMKJ's moeten gaan 'toeleiden', opbouwwerk en straathoekwerk wordt een 'veiligheids- en activeringslogica' opgedrongen die meer de gemiddelde kiezer dient dan de eigen doelgroep.

Door het ad hoc karakter van lokaal beleid veranderen deze opgedrongen verantwoordelijkheden bovendien snel. Er steekt immers altijd wel weer een nieuw brandje op. Daardoor is er steeds minder tijd om intern binnen de verenigingen deze externe druk te onderhandelen en af te wegen tegen bottom-up geformuleerde doelstellingen. Organisaties worden meegesleurd in de maalstroom van beleid: dan is het armoede, dan weer fundamentalisme. Dan is het discriminatie, dan weer onveiligheidsgevoelens. Dat is vernieuwing, maar zonder aandacht voor de lange-termijn noden van onderop.

Ten derde, en dat is meer een onderlinge druk, zijn de actoren in het middenveld in een onderlinge concurrentiestrijd verwickeld die ook nefast is voor de belangen van 'de

doelgroep'. Er is altijd een zekere 'afstand' tot 'de doelgroep' geweest, een afstand die voor creatieve spanning zorgde. Uit onvrede daarmee ontstaan er immers ook regelmatig nieuwe initiatieven van onderop die verwaarloosde belangen trachten te verdedigen. Die afstand wordt steeds moeilijker te overbruggen doordat van bovenuit andere eisen worden opgelegd aan organisaties en bruggen bouwen tijd kost die je anders in het meten van kpi's kan steken of in het behalen van bovenaf opgelegde doelen. Door competitie en concurrentie te introduceren in het middenveld (door het schaarser maken van middelen) wordt het bovendien steeds moeilijker voor nieuwe bottom-up initiatieven om een plaatsje te veroveren. Er ontstaat een intern Mattheuseffect. Middelen werven is geen eenvoudige zaak, en subsidiedossiers en verantwoordingsinstrumenten worden steeds complexer. Daardoor wordt het verschil tussen gevestigde, meer stabiele organisaties en dynamische, innovatieve bottom-up initiatieven die her en der opborrelen steeds groter. De eerste hebben hun toegang tot financieringskanalen al verworven, hun doelstellingen al wat aangepast aan de top-down eisen die worden opgelegd en hebben de nodige know-how in huis om doelstellingen en plannen in de juiste vorm te gieten. Maar wie door die gevestigde organisaties niet voldoende wordt vertegenwoordigd en zelf een initiatief wil ontwikkelen krijgt het steeds moeilijker om steun te verwerven in een subsidiemarkt die meer op vorm dan op inhoud beoordeelt.

Door deze drie vormen van druk blijven sociale innovaties binnen de marges van het neoliberalisme, het neoliberalisme dat zelf armoede produceert. Een pijnlijk voorbeeld is dat van de voedselbanken. Ik wil geen afbreuk doen aan het initiatief en aan het werk dat honderden vrijwilligers erin steken. Het is zeker een sociale innovatie die beantwoordt aan een dringende nood: voedsel voor wie het in de winkel niet kan betalen.

Maar tegelijk zijn voedselbanken in hun werking eigenlijk in de eerste plaats functioneel voor de markt: ze verwerken voedseloverschotten tegen een goedkope prijs. Dat maakt ze ook afhankelijk van de markt: als er manieren worden gevonden om op een meer winstgevende manier van de overschotten af te komen, kampen de voedselbanken met

een gebrek aan bevoorrading, ook al is de nood waar ze op reageren, honger, daarom niet opgelost (zie Ghys, 2012).

Het systeem uitdagen

Willen sociale innovaties echt duurzaam werk maken van armoedebestrijding, moeten ze eigenlijk alternatieven bieden voor het neoliberale systeem dat nu armoede produceert (Kruithof, 2000; Mestrum, 2002; Vandaele, 2007). We hebben nood aan sociale innovaties die onze maatschappij terug laat kantelen, weg van een dominantie van marktruil en marktlogica. We hebben nood aan sociale innovaties die deze logica durven uitdagen, of die noden ledigt vanuit andere principes. Gelukkig zijn ook daar voorbeelden van te vinden. Vele, maar niet alle, ontwikkelen zich eigenlijk los van bestaande organisaties en subsidiekanalen, waar de hierboven beschreven druk minder wordt gevoeld. Misschien moeten we eens out-of-the-box denken en meer oog hebben voor wat er op die terreinen allemaal gebeurt.

1. Remittances

Laat me beginnen met een bijzonder krachtadig voorbeeld. In 2010 werd in Leuven een heel boeiend doctoraat afgerond door Karen Stuyck, nu medewerker van het Vlaamse team stedenbeleid. Zij onderzocht de remittances van Senegalese migranten in België, dit wil zeggen de giften (geld, spullen) die Senegalezen opsturen naar hun land van herkomst. Zij bestudeerde de logica en organisatie van deze remittances, en ook het belang ervan voor de ontvangers en gevers (Stuyck, 2010).

Remittances hebben weinig of niets te maken met marktlogica, zoals het citaat van een van de respondenten illustreert. Het vertrekt vanuit een heel andere set van normen en waarden, die de basis vormen voor wederkerigheid. Remittances worden opgestuurd vanuit een plicht, en maken dat je deel blijft uitmaken van het sociale netwerk. Zonder remittances ben je sociaal dood, niet zozeer omdat iemand je uit het netwerk zou gooien, maar omdat je het niet met jezelf, met je opvoeding in het reine zou kunnen brengen.

Remittances steunen dus op familienetwerken, maar breiden zich vanuit die kern al snel uit. Senegalese migranten organiseren zich in 'dorpsverenigingen' die samenwerken om het hele dorp, en ook mekaar te ondersteunen. En ze sluiten zich aan bij de religieuze Mouriden-netwerken, die de wereld omspannen, waardoor een meer gecentraliseerde herverdelende structuur zich ontwikkelt (Ross, 2011).

Internationale migranten betekenen voor een dorp vaak het verschil tussen al of niet drinkbaar water, een school, of andere voorzieningen. Een familie die remittances ontvangt heeft meer kansen op onderwijs, betere huisvesting, krijgt de kans om een onderneming op te zetten.

Individuele remittances hebben kleine effecten, maar het aantal remittances stijgt sterk wereldwijd. In Senegal hebben remittances met hun mix van wederkerigheid en herverdeling marktgerichte, directe investeringen en overheidsgeorganiseerde, vaak door marktlogica beïnvloedde ontwikkelingshulp in volume overtroefd. Remittances beslagen op dit moment een goede 10% van het Senegalese BNP.

Mijn verhaal van remittances is dus een pleidooi om voorbij het lokale, zelfs voorbij het nationale te kijken als het gaat om sociale innovatie voor armoedebestrijding. Remittances zorgen op globale schaal voor transacties van noodzakelijke middelen volgens een logica die niets te maken heeft met marktwerking; het bouwt eigenlijk een sfeer op van economische transacties die maatschappelijk ingebed zijn en een tegengewicht bieden aan de dominantie van de markt.

2. Burgerrechten

Maar de voorbeelden hoeven niet altijd zo grootschalig te zijn, en ook op lokaal niveau gebeuren er boeiende dingen. Deze moeten echter wel de ambitie hebben om het neoliberale systeem uit te dagen. Een zo'n voorbeeld is de AEL (zie Jacobs, 2005). Een kleine, vooral Antwerpse organisatie, nu 10 jaar geleden ontstaan in Borgerhout, als reactie tegen een discriminatie en racisme dat er voor zorgt dat huisjesmelkers winst kunnen maken op de rug van mensen die geen deftige woning werd gegund en dat lokale ondernemers over goedkope arbeiders kunnen beschikken voor vuile klussen omdat die er geen andere kunnen krijgen. De beweging is al snel en met het nodige

machtsvertoon de kop ingedrukt, en racisme en discriminatie zijn nog steeds een belangrijke oorzaak van armoede bij minderheidsgroepen, het laatste OESO-rapport vindt er geen doekjes om (OECD, 2012).

Maar de AEL heeft wel degelijk een systemisch effect gehad, op ideologisch niveau, wat wordt geïllustreerd door deze tekst van een aantal vertegenwoordigers van de 'AEL-generatie', de generatie jongeren die de AEL bewust hebben meegemaakt en erdoor is wakker geschud.

De AEL heeft duidelijk noden geïdentificeerd met betrekking tot armoede en uitsluiting, noden die gedeeld worden door een grote groep. En ze trachtte deze noden aan te pakken door te hameren op idealen die niet de markt ondersteunen, maar eigenlijk meer rond herverdeling draaien: het recht om als volwaardige burger te worden erkend die net als iedereen beschermd moet worden tegen uitsluiting en discriminatie.

Maar het is ook een beweging die nieuwe sociale relaties en omgangsvormen heeft geïntroduceerd. De AEL sluimert, maar de AEL-generatie is opgestaan en heeft geleerd om zich als volwaardig burger te zien en een assertieve houding aan te nemen om deze burgerrechten te verdedigen.

“Wij behoren tot een generatie die zich ervan bewust is dat 30 % van haar generatiegenoten werkloos is, dat 50% van haar “soortgenoten” onder de armoedegrens leeft, en dit verhaal, deze realiteit, als een voortdurende verantwoordelijkheid draagt.

Ondergetekenden behoren tot de AEL generatie. Een generatie die dankzij AEL het gedachtegoed van gelijk burgerschap en volwaardige inclusie is gaan begrijpen.

Een generatie die in AEL haar verzuchtingen heeft herkend. Een generatie die ook zag dat dergelijke idealen geen vanzelfsprekendheid zijn, maar een strijd behoeven.” (Fadil e.a., 2008)

Tenslotte, zal ik ook nog een voorbeeld aanhalen dat meer aansluit bij het 'klassieke middenveld'. De brede sector van de sociale economie. Deze sector is interessant, niet zozeer omwille van zijn omvang (ze levert tot nu toe slechts 0,8% van de

werkgelegenheid,) maar wel omwille van de manier waarop ze in de markteconomie alternatieve waarden en instituties binnen brengt (Departement Werkgelegenheid & Sociale economie, 2010, p. 9):

- voorrang van arbeid op kapitaal;
- democratische besluitvorming;
- maatschappelijke inbedding;
- transparantie;
- kwaliteit;
- duurzaamheid.

Dit zijn allemaal waarden of principes die in onze neoliberale economie ondergeschikt zijn aan individueel winstbejag. Ondanks haar nog beperkte schaal wordt de sociale economie vanuit neoliberale hoek nu reeds als een bedreiging gezien en wordt het weggezet als 'oneerlijke concurrentie voor de echte economie'. Niet zozeer omdat het marktaandeel wegkaapt. Maar eerder omdat het een alternatieve institutionalisering van marktruil voorspiegelt.

Een andere inbedding is mogelijk

Initiatieven voor sociale innovatie voor armoedebestrijding, hoeveel goed bedoelde energie er ook ingaat, blijven vaak steken in systeembevestigende, zelfs systeemondersteunende praktijken. Ze staan vaak onder druk van een maatschappelijk systeem dat armoede produceert. Dit neoliberale systeem verwacht dat armoedebestrijding de druk van de ketel haalt waar het te erg wordt, maar verwacht niet dat de produktie van armoede zelf een halt wordt toegeroepen. Door een Polanyiaanse bril wordt duidelijk met welke mechanismen dit systeem sociale innovatie inperkt en onder druk zet, waardoor de meeste initiatieven er niet in slagen om werkelijk voor sociale verandering te zorgen.

Ik hoop dat de voorbeelden op het einde inspiratie en hoop hebben gegeven dat het ook anders kan; dat we de kanteling mee kunnen vormgeven, met lokale, bovenlokale, globale initiatieven, die een alternatief bieden voor de armoedeproducerende

marktlogica. Dat we dingen kunnen opzetten, naast de markt, met een autonome logica en instituties; en dat we marktruil terug kunnen inbedden en vormgeven vanuit andere waardensystemen, die bijvoorbeeld maatschappelijke meerwaarde boven die van aandeelhouders stellen. Ik hoop dat het ook duidelijk is, dat we dat samen moeten doen.

Referenties:

- Bob Jessop (2001): Regulationist and Autopoieticist Reflections on Polanyi's Account of Market Economies and the Market Society, *New Political Economy*, 6:2, 213-232
- Dale, G. (2010) Karl Polanyi, Cambridge: Polity Press.
- Departement Werk en Sociale Economie (2010) *Beleidsbarometer de Vlaamse sociale economie*, Brussel: Vlaamse Overheid.
- Dierckx, D. & J. Coene (2012) Over sociale innovatie, lokale actie en maatschappelijke transformatie, in Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J. & A. Van Haarlem (eds.) *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting 2012*, Leuven/Den Haag: Acco, pp. 33-48.
- Fadil, N. e.a. (2008) Wij behoren tot de AEL-generatie, *De Morgen*, 26/05/08, <http://www.demorgen.be/dm/nl/2461/Opinie/article/detail/289477/2008/05/26/Wij-behoren-tot-de-AEL-generatie.dhtml>
- Ghys, T. (2012) De ambigue rol van voedselbanken, in Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J. & A. Van Haarlem (eds.) *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting 2012*, Leuven/Den Haag: Acco, pp. 213-228.
- Jacobs, D. (2005) Arab European League (AEL): The rapid rise of a radical immigrant movement, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 25 (1), pp. 97-115.
- Karl Polanyi (1944), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time* London: Rinehart & Company.
- Kruithof, J. (2000) *Het neoliberalisme*, Antwerpen: EPO.
- Mestrum, F. (2002) *Globalisering en Armoede*, Antwerpen: EPO.
- OECD (2012) *Settling in: OECD indicators of immigrant integration 2012*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264171534-en>
- Olofsson, G. (1995) 'Embeddedness and integration: an essay on Karl Polanyi's "The Great Transformation"', in: Morten Mortensen (ed.), *Social Integration and Marginalization* (Stockholm: Samfundslitteratur) pp. 72-113.
- Oosterlynck, S. & P. Cools (2012) Lokale initiatieven als bouwstenen voor sociale innovatie, in Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J. & A. Van Haarlem (eds.) *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting 2012*, Leuven/Den Haag: Acco, pp. 195-212.
- Polanyi K. (1982), 'The economy as instituted process', in: Mark Granovetter & Richard Swedberg (eds), *The Sociology of Economic Life* (London: Westview, 1982), p. 33.

Ross, E. (2011) Globalising Touba : Expatriate Disciples in the World City Network *Urban Studies*, 48 (14), pp. 2929-2952.

Stuyck, K. (2010) *Een sociale geografie van remittances: transferts van België naar Senegal als case-studie*.

Onuitgegeven doctoraatsscriptie, Leuven: KULeuven.

Vandaele, J. (2007) *De stille dood van het neoliberalisme*. Antwerpen: Houtekiet.

Verhaeghe, P. (2012) *Identiteit*, Amsterdam: De Bezige Bij.